

DISKUSE

KAREL HOZMAN

K OTÁZCE PŘEDMĚTU PSYCHOLOGIE

V Sovětském svazu i u nás probíhá v současné době¹ diskuse o základních otázkách psychologie.² Hlavním problémem, o němž se diskutuje, je otázka, zda je duševní činnost vyšší nervová činnost a jaký je vztah mezi předmětem psychologie a předmětem fyziologie vyšší nervové činnosti.

Můj příspěvek se nezabývá dosavadními výsledky diskuse v celé šíři, ani nepodává definici psychologie, nýbrž obsahuje jen několik kritických poznámek k názorům těch diskutujících soudruhů, kteří více či méně důsledně popírají kvalitativní specifičnost vědomí a tím i specifičnost předmětu psychologie člověka. Někdy, i když uznávají tuto specifičnost, nevyvozují z toho všechny závěry, které je třeba učinit. V mém příspěvku je věnována pozornost především diskusním článkům našich autorů.

Řešení otázky povahy vědomí a vůbec duševna není možné bez aplikace marxistické filosofie. Je zde nutno použít nejenom marxistické dialektické metody a učení marxistické filosofie o různých formách pohybu hmoty, nýbrž je tu zejména nutné aplikovat dialekticko-materialistické řešení základní otázky filosofie, to jest otázky, jaký je vztah hmoty a vědomí.

Při snaze o vědecké, materialistické řešení ústředních otázek psychologie je třeba se vyvarovat nebezpečí vulgárního materialismu, které je aktuální především proto, že mezi vědeckým a vulgárně materialistickým řešením problematiky, týkající se základní otázky filosofie, existuje zdánlivá podobnost. Vždyť i vulgární materialisté uznávají závislost vědomí na mozku, i když si to vykládají známým způsobem po svém; i these, že vědomí je funkce mozku — pokud neříkáme jaká funkce — by byla pro ně přijatelná. Avšak mezi marxistickým materialismem a vulgárním materialismem je zásadní odlišnost. Marxismus uznává nejen závislost vědomí na mozku, nejen to, že vědomí je funkcí a produktem mozku, ale i kvalitativní specifičnost vědomí, i to, že vědomí je subjektivní odraz objektivní reality, že je aktivní povahy, že společenským vědomím je odraz společenského bytí.

Dialekticko-materialistické these o povaze vědomí — stejně jako celé učení dialektického materialismu — jsou filosofickým zobecněním dosavadních výsledků věd; proto i když sama vědecká filosofie nepodává detailní řešení ústřední problematiky psychologie, jsou její směrnice pro vědecké řešení této problematiky závazné.

Nebezpečí vulgárního materialismu se v psychologii projevuje především v tendenci převádět více nebo méně důsledně psychologii člověka na fyziologii jeho vyšší nervové činnosti. Účinným prostředkem v boji proti takovým tendencím je nejen dialektický materialismus, ale zejména také druhá neoddelitelná součást marxistické filosofie, materialismus historický. Aplikace historického materialismu v daném případě dává možnost objasnit, proč povaha vědomí, jeho vývoj i vývoj lidské osobnosti jsou rozhodujícím způsobem určovány společenskými příčinami. Sociální faktory měly hlavní úlohu i při samém vzniku lidské psychiky. Obzvláštní význam pro řešení otázky povahy vědomí má i skvělá Engelsova theorie o úloze práce při vzniku člověka.

Engels ve svém spise »Podíl práce na polidštění opice« mimo jiné dokázal, že společenský činitel — práce — byla hlavním podnětem přeměny mozku opičího předka člověka v lidský. »Především práce,« píše Engels, »po ní a pōtom zároveň s ní řeč — to jsou dva nejpodstatnější podněty, jejichž vlivem mozek opice byl poněkud přetvořen v lidský...«³ Z uvedené Engelsovy theorie vyplývá jasný závěr, že společenskou příčinu měl i vznik lidské psychiky, že hlavní úlohu v její genezi měla práce spolu s řečí, jejíž vznik byl rovněž určen pracovním procesem.

Vědomí⁴ má od samého svého vzniku sociální charakter. Rozvíjelo se ve společen-

ském procesu působení člověka na okolní skutečnost, v němž člověk stále více poznával obklopující jej svět, přírodu, společnost i sebe sama.

Úloha práce, která má tak zásadní význam v procesu genese vědomí, nebyla však v dosavadní diskuzi dostatečně zdůrazněna. A přece nikoli ve fyziologických činitelích, nýbrž v práci je třeba hledat původ řeči, druhé signální soustavy, lidského myšlení, cílevědomosti a aktivity lidského myšlení. Potřeba prvobytné popspolných lidí dosáhnout jistého pracovního výsledku vedla k nutnosti klást si předem vědomě cíle pracovního úsilí; s širším a hlubším poznáváním okolního světa se dokonaleji formovalo i toto vědomí cíle. Aktivita lidského myšlení se rozvíjela na základě tohoto vědomí cíle a stále hlubšího poznávání okolního světa v pracovním procesu působení na svět. Tato aktivita se utvářela zároveň s rozvojem vůle, jejíž vývoj byl určován zdoláváním překážek, které musili lidé v procesu práce překonávat, aby dosáhli chtěného výsledku. Také smysluplnost řeči má původ v práci — v potřebě dorozumět se s druhými při práci — i v poznávání okolního světa. Aktivitu myšlení i smysluplnost řeči a jejich materiální, společenské příčiny je nutné zdůraznit jak proti idealistům (kteří obviňují materialistickou psychologii z popírání aktivity myšlení a vykládají ji i smysluplnost řeči z duchovních principů), tak proti těm, kdo nedoceňují význam práce v procesu vzniku vědomí, a proto docházejí k chápání vědomí jako něčeho neaktivního, jako pouhé stránky fyziologické činnosti mozku.⁵

Pojetí psychiky jako subjektivní stránky objektivního fyziologického mozkového procesu odmítá s. Slejšková⁶ s poukazem na to, že taková koncepce vede k ideji o paralelismu psychického a fyzického. V polemice proti nesprávnému názoru na rozdíl psychické činnosti člověka od jeho vyšší nervové činnosti zdůrazňuje významný fakt, že nejen psychika člověka závisí na sociálních podmínkách, nýbrž i vyšší nervová činnost je u člověka sociálně podmíněna. S. Slejšková uvádí i řadu dalších správných tvrzení — na př., že psychika jako resultát nervových procesů je od těchto procesů neoddělitelná, že psychické a fyzické je kvalitativně odlišné, jedno na druhé neredukovatelné atd. Předmět psychologie pokládá s. Slejšková za společný s předmětem fyziologie vyšší nervové činnosti. S. Slejšková píše: »Stejně jako nelze oddělovat psychické od fyziologického, nelze oddělovat psychologii od fyziologie vyšší nervové činnosti. Předmět těchto věd je společný ... Rozdíl psychického a fyzického není ještě důvodem k tvrzení, že předmět psychologie nemůže být společný s předmětem fyziologie vyšší nervové činnosti.«⁷ Z neoddělitelnosti duševního od fyziologického, z faktu, že psychika je resultát nervových procesů, je nesporně třeba činit závěr o nutnosti těsné spolupráce mezi psychologií a fyziologií vyšší nervové činnosti; domnívám se však, že tento fakt není důvodem k tomu, abychom předměty obou věd nespecifikovali, a že kvalitativní odlišnost psychického od fyziologického, neredukovatelnost jednoho na druhé svědčí pro správnost názoru, že každá z obou věd má svůj zvláštní předmět.

Označujeme-li psychiku jako resultát nervových procesů, nechceme tím popírat rozdílnou úlohu fyziologických zákonitostí vyšší nervové činnosti a zákonitostí vývoje společnosti v utváření psychických jevů člověka. Jak důležité je dbát této rozdílné úlohy, vidíme na příklad na tom, že k správnému pochopení hlavních motivů činnosti lidského jednotlivce nemůžeme dospět tehdy, jestliže vědomí vysvětlujeme v prvé řadě ze zákonitostí fyziologických procesů v mozku a ze zákonitostí vývoje společnosti teprve v řadě druhé. Ústřední motivy jednání člověka (jeho světový názor, mravní zásady a pod.) se nemožno formovat bez prostřednictví fyziologických procesů vyšší nervové činnosti. Kdybychom však předpokládali, že fyziologické zákonitosti vyšší nervové činnosti jsou rozhodujícím faktorem při utváření duševních jevů člověka, pak, i kdybychom uznávali spojitost mozkové činnosti s prostředím, došli bychom k tomu, že světový názor a vůbec hlavní motivy jednání lidí jsou určovány především individuálními zvláštnostmi vyšší nervové činnosti jednotlivce, a dospěli bychom nakonec k psychologickému, idealistickému pojetí vývoje společnosti. Místo vědeckého vysvětlení těchto pohnutek lidí z jejich materiálního společenského bytí bychom pak kládli idealistický výklad těchto motivů. Při zkoumání vzniku nejdůležitějších pohnutek jednání jednotlivce musí psychologie budovat především na historickém materialismu, aby dosáhla pravdivých výsledků.

Není-li tendence fyziologizovat psychologii správná už proto, co tu bylo uvedeno, domnívám se, že to potvrzují i důvody další. Protože se s takovými skutečnostmi,

jako je subjektivní, vědomé odrážení objektivní reality (jehož existenci potvrzuje každodenní lidská praxe), nesetkáváme v oblasti mimosociální, nelze vědomí člověka redukovat na přírodní jev. Sociální charakter vědomí, jeho určenost zákonitostmi vývoje společnosti však neznamená, že vědomé procesy lze přímo převádět na obecné zákony vývoje společnosti, jak je podává historický materialismus. Domnívám se, že jsme proto oprávněni mluvit — zdůrazňující tak specifickou kvalitu vědomí — s B. Engelsem o vědomí jako o zvláštním druhu pohybu hmoty.⁸

Někteří z diskutujících odmítají názor, že vědomí je druh pohybu hmoty.⁹ Jejich hlavní argumenty lze shrnout takto: Vědomí je nemateriální (je to nemateriální vlastnost hmoty); kdybychom vědomí považovali za druh pohybu hmoty, pokládali bychom je za materiální a popírali bychom existenci protikladu mezi vědomým odrazem a odráženou hmotnou vnější skutečností; protože je vědomí vlastnost hmoty, není samostatná oblast skutečnosti.

Tvrzení, že vědomí je nemateriální, je správné. Není však v rozporu s thésí, že vědomí je zvláštní druh pohybu hmoty. Řekneme-li totiž, že vědomí je nemateriální, ukazujeme tím na protiklad mezi odrazem a tím, co je odráženo. Avšak — jak uvádí Lenin — »protiklad hmoty a vědomí má absolutní význam jen v hranicích velmi omezené oblasti: v daném případě výlučně v hranicích základní gnosologické otázky o tom, co uznat za prvotní a co za druhotné. Za těmito hranicemi je relativnost daného protikladu nepochybná.«¹⁰ Protože za hranicemi základní gnosologické otázky je protiklad hmoty a vědomí relativní, nemůže být these, že vědomí je zvláštní druh pohybu hmoty, vyvrácena thésí, že vědomí je nemateriální. Prvá these nevylučuje druhou, a proto se jí nepopírá protiklad mezi vědomím a objektivní realitou.

Mám za to, že ani další tvrzení, zajisté správné, že vědomí není samostatná, na hmotě nezávislá oblast skutečnosti, nedokazuje nesprávnost názoru na vědomí jako na zvláštní druh pohybu hmoty. Vědomí je odlišné od svého fyziologického podkladu; vědomí, subjektivní odraz objektivní reality, nexistuje v oblasti biologie. Příčiny vzniku a utváření vědomí jsou sociální, ale nelze klást rovnítko mezi vědomím a tyto jeho příčiny. Všechny obsahy vědomí, nejen pojmy, nýbrž i vjemy, city atd. jsou u člověka sociálně podmíněny; obsahy vědomí však odrážejí objektivní realitu — přírodu a společnost a nelze je redukovat na pouhé sociální momenty. Z toho ze všeho vyplývá, že vědomí je specifická kvalita. Domnívám se, že tuto specifičnost vědomí měl Engels na mysli, když označil vědomí jako zvláštní druh pohybu hmoty. Myslím, že pojmem »zvláštní druh pohybu hmoty« není nutno rozumět samostatnou oblast skutečnosti a že toto pojetí není v rozporu s pravdivou myšlenkou, že vědomí je vlastnost hmoty.

Že vědomí je zvláštní druh pohybu hmoty, uznává z našich diskutujících s. Čáp.¹¹ Při řešení otázky vztahu mezi psychologií člověka¹² a fyziologií jeho vyšší nervové činnosti buduje na této thésí i na dalších výrocích klasiků marxismu-leninismu o otázce vědomí a přednětu věd. Opírá se tu zejména také o ty Engelsovy výroky, v nichž je označena fyzika jako mechanika molekul; chemie jako fyzika atomů, biologie jako chemie bílkovin, čímž Engels vyjadřuje jak jejich spojitost, kontinuitu, tak jejich rozdílnost, diskretnost.¹³ S. Čáp dochází na základě toho k názoru, že předmětem psychologie člověka je zvláštní druh pohybu hmoty, že psychologie člověka souvisí s fyziologií jeho vyšší nervové činnosti, avšak zároveň se od ní liší: »Duševní činnost je určitý zvláštní případ vyšší nervové činnosti a její povaha se nevyčerpává obecnými zákonitostmi vyšší nervové činnosti...«¹⁴ ... odlišnosti a zvláštnosti předmětu psychologie je třeba hledat v tom směru, že se vyskytují čistě u člověka a ne u zvířat, že má společenskou povahu, že umožňuje kvalitativně vyšší formu vyrovnání organismu s prostředím (aktivní podrobování si přírody pracovní činnosti na základě vytyčených cílů a plánů), že tvoří nedílnou jednotu s řečí, že díky řeči je kvalitativně vyšší formou obrazy okolní skutečnosti atd. atd.¹⁵ S. Čáp se domnívá, že tyto závěry souhlasí s názory I. P. Pavlova.

Nelze pochybovat o tom, že základní linie Čápovaly řešení vztahu mezi psychologií člověka a fyziologií jeho vyšší nervové činnosti je správná. Avšak i když s. Čáp uznává souvislost obou věd i specifičnost předmětu psychologie člověka, nevyvozuje z toho podle mého soudu všechny potřebné závěry pro praxi psychologického bádání. S. Čáp totiž — a to zajisté právem — zdůrazňuje nutnost těsné spolupráce psychologie s fyziologií vyšší nervové činnosti, na druhé straně však

nehovoří o tom, jaké závěry vyplývají pro praxi psychologického bádání z uznání specifčnosti předmětu psychologie člověka. A to by bylo třeba obzvlášť zdůraznit, neboť je možno uznávat tuto specifčnost, ale přitom se v badatelské praxi zabývat výlučně fyziologií vyšší nervové činnosti na úkor vlastních úkolů psychologie. K přebudování této vědy na základě Pavlova učení je nezbytně nutné, aby těsně pracovala spolu s fyziologií vyšší nervové činnosti. Z důležitosti a aktuálnosti požadavku této spolupráce nevyplývá pro psychologa oprávnění zanedbávat svoje vlastní úkoly, vlastní psychologické bádání.

Že z uznání specifčnosti předmětu psychologie člověka¹⁶ je třeba vyvozovat důsledky pro praxi psychologického zkoumání, uvádí ve svém diskusním článku s. Mužík: »Nejasnosti v otázce vzájemného poměru fyziologie a psychologie se projevují u některých našich psychologů v tom, že se orientují na řešení výhradně fyziologických úloh a ignorují tak skutečnost, že předmětem psychologie je lidská psychika, že psychologie je vědou společenskou.«¹⁷ S. Mužík poukazuje na rozdíl předmětu fyziologie vyšší nervové činnosti (jako vědy přírodní) a psychologie člověka (jako vědy společenské) a zdůrazňuje jej i tím, když uvádí: »Jestliže chce být psychologie prospěšnou praxí, musí zkoumat příčiny změn činnosti člověka, aby se na něho mohlo účinně působit. Psychologické zkoumání musí tedy vycházet z příčin a zákonů společenských.«¹⁸ I když s. Mužík uznává rozdíl mezi fyziologií vyšší nervové činnosti a psychologií (na místech, která byla citována, i na některých místech dalších), odmítá na druhé straně takovou definici psychiky člověka, kde se klade důraz na to, co je pro ni specifické. S. Mužík cituje z učebnice psychologie od Kornilova, Smirnova, Těplova: »...odraz objektivní reality v mozku člověka se nazývá duševným, vědomím člověka... Jen člověk je obdařen nejvyšší formou duševna, vědomím... Stupeň vývoje duševna, vzniklý u člověka v procesu práce... se nazývá vědomím člověka.«¹⁹ S. Mužík nesouhlasí s definováním psychiky člověka těmito znaky a jako jeden z hlavních důvodů svého nesouhlasu uvádí: »Tím, že se ztotožní psychické se subjektivním, staví se hranice mezi duší a tělo, psychiku a mozek.«²⁰

Definovat psychiku člověka jako vědomí je správné, protože právě vědomí je jejím hlavním znakem. V definici vědomí je nezbytné zdůraznit to, co je pro ně především specifické — subjektivní odraz objektivní reality. Vymežíme-li takto lidskou psychiku a uvedeme-li v definici vědomí na prvním místě jeho hlavní specifický znak, nemusí to nikterak znamenat, že kládeme předěl mezi psychiku a mozek. Odtrhování duševního od tělesného z této definice nelze vyvozovat, chápeme-li vědomí materialisticky. Při materialistické interpretaci nevyplývá z tohoto vymezení směrnice omezovat se jen na introspektivní popis subjektivních, vědomých stavů a vzdávat se vysvětlování vědomí jeho podmíněností hmotným substrátem — mozkem, ani upouštět od výkladu vědomí z jeho sociálních příčin.

Psychické jevy zajisté nelze plně ovládat bez znalosti jejich fyziologických mechanismů. Avšak také je nelze plně ovládat bez poznání jejich specifčnosti. Věda, studující vývojové vyšší druh pohybu hmoty, musí nutně budovat na výsledcích vědy zkoumající nižší druh pohybu hmoty. Tak na příklad sovětská biologie by nemohla dávat účinný návod k měnění rostlin, kdyby nebudovala na poznatcích o chemických procesech v životě rostlin. Bez těchto znalostí by nebylo možno dospět k Mičurinovým a Lysenkovým objevům týkajícím se zákonů dědičnosti a proměnlivosti rostlin, ani k Lysenkovu odhalení zákoná stadiálního vývoje rostlin atp. Avšak teprve tyto vlastní biologické poznatky umožnily přetvářet rostliny plánovitě a účinným způsobem v zájmu socialistické společnosti. Podobně psychologie by nemohla účinně sloužit socialistické praxi, kdyby, opírajíc se o výsledky bádání ve fyziologii vyšší nervové činnosti (a zároveň věnujíc nemenší pozornost poznatkům týkajícím se nejvyšší, společenské formy pohybu hmoty) nestudovala svůj vlastní specifický předmět a nedocházela k vlastním psychologickým poznatkům. Nejdůležitější tedy je, aby studovala to, co tvoří hlavní její specifčnost, to jest subjektivní, vědomý odraz objektivní reality. Dnešní výchovná praxe vyžaduje především vytvořit u lidí pevné vnitřní socialistické přesvědčení jako důležitý základ charakteru nového člověka. Toto studium je též nutné v zájmu účinnosti výuky, která aplikuje jeho výsledky; mají na něm zájem vědní disciplíny, které na poznatcích psychologie budoují (na př. gnoseologie).

Uznáme-li nutnost studia subjektivního odrazu objektivní reality v psychologii, musíme uznat též sebezpozorování za nezbytnou součást psychologických metod.

Je pravda, že pouhý popis jevu ještě netvoří vědu a že se psychologie nemůže spokojovat jen popisem subjektivních, vědomých stavů. Avšak tento popis je nutný k tomu, aby psychické jevy člověka byly správně vysvětleny, aby se na tomto základě mohlo jít dál, k jejich materialistickému kauzálnímu výkladu. Myslím, že je možno zcela se vyvarovat nebezpečí idealistického introspekcionismu, izolujícího metafysicky vědomí od hmoty, budujeme-li psychologii důsledně na marxisticko-leninské teorii odrazu.

Bylo by nesprávné nevidět vedle hlavního specifického znaku vědomí — subjektivního odrazu objektivní reality — také další znaky. Avšak ani soubor těchto stránek vědomí, které jsou vyjmenovány v učebnici psychologie od Kornilova, Smirnova, Těplova (to jest, subjektivní odraz objektivní reality, neoddělitelnost vědomí od hmotného substrátu — mozku, skutečnost, že vědomí je nejvyšší forma duševna, již je obdařen jen člověk, určenost vzniku a vývoje vědomí prací — společnou kolektivní činností lidí, vzájemná souvislost vědomí a činnosti člověka a její cílevědomost, fakt, že vědomí náleží lidské osobnosti, která je »soulrnem společenských vztahů«, neodlučitelnost vědomí od jazyka),²¹ nevyčerpává plně obsah pojmu vědomí. Všechny stránky vědomí nám nevysvětlí žádná sebedokonalejší definice. K tomu je třeba dalšího soustavného a trpělivého bádání.

K přesnějšímu vymezení předmětu psychologie člověka je nutno blíže objasnit poměr psychologie a disciplin, které s ní hraničí, ať je to gnosologie, ať historický materialismus nebo jiné společenské vědy. Pokud jde o styčné body psychologie a historického materialismu, myslím, že je třeba řešit tyto hlavní problémy: vztah společenského vědomí (ve smyslu historického materialismu) a individuálního vědomí, vztah nadstavby a individuálního vědomí, třídní a netřídní momenty v individuálním vědomí.

Ve svém příspěvku jsem nechtěl popírat ani nutnou podmíněnost vědomí fyziologickými procesy, ani význam objevů pavlovovské fyziologie vyšší nervové činnosti pro další budování vědecké psychologie. Je třeba naopak zdůraznit, že tyto objevy mají pro psychologii význam zásadní, neboť odhalují zákonitosti fyziologických mechanismů vědomí a obsahy vědomí nelze pravdivě vysvětlit, izolujeme-li je od fyziologických mechanismů našeho mozku. Pokudli jsem se ukázal, že studium těchto mechanismů není předmětem psychologie, neboť psychologie má svůj specifický obor zkoumání, třebaže k tomu, aby byla vědecká, musí budovat na jejich poznání.

POZNÁMKY

¹ Předneseno na veřejném zasedání kateder dialektického a historického materialismu a dějin filosofie 20. května 1954.

² Viz články těchto autorů v časopisu *Sovetskaja pedagogika*:

Leontjev A. N. (1952, 7, str. 50—65; česky v čas. *Sovětská věda — Pedagogika-Psychologie*, 1953, 1, str. 90—101).

Menčinskaja N. A., Sokolov M. V., Semjakin F. N. (1952, 8, str. 88—99; česky v čas. *Sov. věda — Ped.-Psych.*, 1953, 1, str. 74—85).

Smirnov A. A. (1952, 8, str. 61—88; česky v čas. *Sov. věda — Ped.-Psych.*, 1953, 1, str. 48—74).

Těplov B. M. (1952, 8; česky v čas. *Sov. věda — Ped.-Psych.* 1952, 6, str. 756—756).

Blagonadežinová L. V. (1952, 10; česky v čas. *Sov. věda — Ped.-Psych.*, 1953, 1, str. 101—110).

Kostjuk G. S. (1955, 8, str. 52—68; česky v čas. *Sov. věda — Ped.-Psych.* 1954, 1, str. 37—53).

Menčinskaja N. A., Gurevič K. M. (1955, 9, str. 110—118; česky v čas. *Sov. věda — Ped.-Psych.* 1954, 2, str. 237—248).

Beljajev B. V. (1953, 9; česky v čas. *Sov. věda — Ped.-Psych.*, 1954, 4, str. 467—472).

Avramenko A. M. (1954, 2, str. 67—76; česky v čas. *Sov. věda — Ped.-Psych.*, 1954, 6, str. 709—718).

Michajlov N. (1954, 5, str. 77; slovensky v čas. *Sov. věda — Ped.-Psych.* 1954, 6, str. 687—695).

- «dále: »Postanovenije soveščanija po voprosam psihologii« (1952, 8, str. 99—105; česky v čas. Sov. věda — Ped.-Psych., 1953, 1, str. 86—89), články těchto autorů v časopise *Voprosy filosofii*:
 Bojko J. I. (1952, 1, str. 162—168; česky v čas. Sov. věda — Ped.-Psych., 1952, 3, str. 621—628),
 Dedov K. M. (1954, 1, str. 216),
 Mansurov N. S. (1952, 1, str. 153—161),
 Rubinštejn S. L. (1952, 3, str. 197—210),
 Kozeva T. A. (1952, 5, str. 248—249),
 Antonov N. P. (1953, 1, str. 195—202; slovensky v čas. Sov. věda — Ped.-Psych., 1953, 6, str. 711—718),
 Lechtmanová J. B. (1953, 2, str. 219—224; slovensky v čas. Sov. věda — Ped.-Psych., 1953, 6, str. 718—724),
 Bojko J. I., Kolbanovskij V. N. (1953, 3, str. 180—186),
 Petrovskij A. V. (1953, 3, str. 175—177),
 Rozov A. I. (1953, 3, str. 177—179),
 Bajev B. F. (1953, 4, str. 236—238),
 Chromov N. A. (1953, 4, str. 216—218),
 Simonov P. V. (1953, 4, str. 213—215)
 a stať »O filosofskich voprosach psihologii (K itogam diskussii)« (1954, 4, str. 182—195; česky v čas. Sov. věda — Ped.-Psych., 1955, 1, str. 92—100), ve sborníku stať *Učenie I. P. Pavlova i filosofskije voprosy psihologii*, Chromov N. A. (str. 124—143),
 Rubinštejn S. L. (str. 194—228) a j.
Články našich autorů:
 Čáp J. (Sov. věda — Ped.-Psych., 1953, 3, str. 650—656),
 Holas E. (Sov. věda — Ped.-Psych., 1953, 5, str. 612—616),
 Mužík J. (Sov. věda — Ped.-Psych., 1953, 5, str. 627—630),
 Čáp J. (Sov. věda — Ped.-Psych., 1953, 6, str. 724—740),
 Slejšková A. (Sov. věda — Filosofie, 1953, 6, str. 638—645),
 Mužík J. (Sov. věda — Ped.-Psych., 1954, 1, str. 77—88),
 Janoušek J. (Sov. věda — Ped.-Psych., 1954, 5, str. 631—636).
³ B. Engels, *Dialektika přírody*, Svoboda, Praha 1952, str. 148.
⁴ Termínu vědomí (vhodného pro označení psychiky člověka, protože ukazuje na její hlavní charakteristický znak) užíváme pouze pro psychiku lidskou.
⁵ Jako subjektivní stránku objektivního fyziologického mozkového procesu chápe psychiku člověka na př. N. P. Antonov (N. P. Antonov, *Dialektičeskij materializm — teoretičeskaja osnova psihologii*, Voprosy filosofii, 1953, 1, viz str. 198; slovenský překlad: N. P. Antonov, *Dialektický materializmus — teoretický základ psychologie*, Sov. věda — Ped.-Psych., 1953, 6, viz str. 714). Podobná je koncepce J. I. Bojka (J. I. Bojko, *Nekotoryje voprosy perestrojki psihologii na osnove učeniija I. P. Pavlova*, Voprosy filosofii, 1952, 1, viz str. 164; český překlad: J. I. Bojko, *Některé otázky přebudování psychologie na základě učení I. P. Pavlova*, Sov. věda — Ped.-Psych., 1952, 5, viz str. 624) a některých dalších účastníků diskuse. Podle J. Mužíka (Dr. J. Mužík, *K otázce objektivní a subjektivní metody v psihologii*, Sov. věda — Ped.-Psych., 1954, 1, viz str. 80) jsou vědomé jevy subjektivní stránkou střední části reflexního aktu.
⁶ A. Slejšková, *K sovětské diskusi o otázkách psychologie*, Sov. věda — Filosofie, 1953, 6, viz str. 639.
⁷ Tamtéž, str. 642, 642—645.
⁸ Viz B. Engels, *Dialektika přírody*, Svoboda, Praha 1952, str. 54.
⁹ Viz na př. N. A. Chromov, *K voprosu o fizičeskom i psihičeskom (Učenie I. P. Pavlova i filosofskije voprosy psihologii)*, Sbornik statej, Izd. AN SSSR, Moskva 1952), str. 133—137.
¹⁰ V. I. Lenin, *Materializmus a empiriokriticizmus*, Svoboda, Praha 1952, str. 132. Viz také tamtéž, str. 231, 232.
¹¹ Dr. J. Čáp, *Poznámky k otázce předmětu psychologie ve světle názorů klasiků marxismu-leninismu a I. P. Pavlova*, Sov. věda — Ped.-Psych., 1953, 6, str. 728, 729—732, 736, 737.
 Viz též Dr. J. Čáp, *Učení I. P. Pavlova a filosofické otázky psychologie*, Sov. věda — Ped.-Psych., 1953, 5, str. 631.

- ¹² Zoopsychologii s. Čáp odmítá — viz *Poznámky k otázce předmětu psychologie ...*, str. 734, 740.
- ¹³ Viz B. Engels, *Anti—Dühring*, Svoboda, Praha 1952, str. 297.
- ¹⁴ Dr J. Čáp, *Poznámky k otázce předmětu psychologie ...*, str. 739.
- ¹⁵ Tamtéž, str. 737.
- ¹⁶ Zoopsychologii s. Mužík odmítá — viz Dr J. Mužík, *K otázce objektivní a subjektivní metody v psychologii*, Sov. věda — Ped.-Psych., 1954, 1, str. 81, Dr J. Mužík, B. M. Těplov, *Psychologie*, Sov. věda — Ped.-Psych., 1953, 5, str. 629.
- ¹⁷ Dr J. Mužík, *K otázce objektivní a subjektivní metody v psychologii*, str. 82.
- ¹⁸ Tamtéž.
- ¹⁹ Viz Kornilov, Smirnov, Těplov, *Psychologie*, Dědictví Komenského 1949, str. 9, 10.
- ²⁰ Dr J. Mužík, *K otázce objektivní a subjektivní metody v psychologii*, str. 79.
- ²¹ Viz Kornilov, Smirnov, Těplov, *Psychologie*, Dědictví Komenského 1949, str. 9 až 12, 48.